

בן המלך וטבעת הפלא – לשון המראות של מעשייה נשית

יואל שלום פרץ

אוניברסיטת בן-גוריון בנגב

המעשייה היהודית-ספרדית "בן המלך וטבעת הפלא" נרשמה על ידי החוקר משה אטיאש כפי ששמע אותה בשפת לאדינו מפי מידען עלום שם בנעוריו. אטיאש רשם את המעשייה מזיכרונו, וניסח אותה בעברית בלשון גבוהה הרחוקה מדרך סיפורו של המספר העממי. היא פורסמה בספרו "נוצת הזהב".¹ ספר זה מכיל עשרים סיפורים מעיזבונו, והוא ראה אור בשנת 1976, שלוש שנים לאחר מותו.

להלן תמצית הסיפור: בן מלך משיג טבעת פלאית המאפשרת לו לקרוא מחשבותיו של אדם ישן.² בן המלך נישא לכמה נשים, ובכל פעם מתברר לו על ידי שימוש בטבעת כי אין תוכן כברן והוא מגרש אותן. בן המלך מתאהב בבת כפר פשוטה. בניגוד לקודמותיה, היא עוברת את מבחן הטבעת בהצלחה, והוא נושא אותה לאשה. בן המלך יוצא לקרב, ובהעדרו מנסה נסיך מארץ זרה לכבוש את לב הנסיכה. היא דוחה את חיזוריו, ומצליחה בסופו של דבר להביא עליו את מותו. בן המלך השב משדה הקרב חושד באשתו כי בגדה בו, ומגרש אותה מן הארמון. הנסיכה מתחפשת לגבר, ורוכשת את אמונו של בן המלך. בן המלך חושד שמדובר באשה, ומנסה לחשוף את זהותה באמצעות שבעה מבחנים, אך אינו מצליח.³ בסיום הסיפור חושפת הנסיכה את זהותה, ומוכיחה לנסיך את היותה חפה מפשע. הנסיך מחזירה לחצר המלכות וניאות לבקשתה להשליך את הטבעת לים.

במאמר זה השארנו, לבקשתו של המחבר, את המילה אישה בכתיב חסר גם בגוף המאמר, ולא רק בציטטות.
1 משה אטיאש, נוצת הזהב של ציפור הפלא: עשרים סיפורי-עם מפי יהודי יוון, חיפה תשל"ו (1976), עמ' 43-53.

2 המוטיב של טבעת קסמים (D 1076) הוא מוטיב נפוץ בכל המרחב ההודו-אירופאי, ומופיע גם בסיפורי עם יהודיים רבים. במקרה שלנו מדובר בטבעת המאפשרת לבעליה קריאת מחשבותיו הנסתרות של אדם אחר (מוטיב D 1316.4.2) המוכר כמוטיב הודי.

3 מבחנים שונים האמורים לחשוף את מינה של אשה המחופשת כגבר (H 1378) הם מוטיב נפוץ מאוד במרחב התרבותי הבלקני, היהודי והלא יהודי כאחד. תומפסון מביא בספרו כמה מהם. ביניהם ראויים לציון מוטיב H 1378.1.2 (גלגל טוויה מובא. גבר אינו שת לבו אליו בעוד אשה מגלה בו עניין) ומוטיב H 1378.1.3 (הידוע מסיציליה) (בחירה בין פרחים: גבר מעדיף ציפורן בעוד אשה בוחרת ורד). ראו דיון מפורט יותר בהמשך.

המעשייה שלפנינו היא מעשייה נשית מובהקת; אף שהיא נפתחת בסיפור חייו של בן המלך ובפרשת נישואיו לארבע נשים, הגיבורה הראשית של המעשייה היא בסופו של דבר אותה בת כפר שהוא נושא לאשה, ושנאלצת להתמודד עם החיים בחצר המלכות.

דב נוי הגדיר את המונח 'מעשייה נשית' כמעשייה הרווחת בחברה נשית, מסופרת מפי נשים לנשים, תכניה נשיים ויש לה מסר נשי המיועד לנשים.⁴ הסיפור שלנו מתאים להגדרה זו, אף שאין בירינו נתונים על השתלשלותו בחברה היהודית-ספרדית. הוא אכן מכיל תכנים נשיים, יש בו מסר המיועד לנשים וניתן לשער שהוא גם סופר בחברה נשית על ידי נשים.⁵

בסיפור מופיעות שלוש דמויות גבריות: המלך, בן המלך והנסיך הזר, המנסה לפתות את הגיבורה.

מספר הדמויות הנשיות הוא רב יותר, והוא כולל את גיבורת הסיפור, אמה הכובסת, אמו של בן המלך והזקנה המרשעת.

ניתן תחילה דעתנו על הדמויות הגבריות. המלך כמעט ואינו ממלא תפקיד בסיפור. הוא נזכר בתחילתו כמי שמונע מבנו לצאת אל מחוץ לתחום השגחתו, ופעם נוספת כמי שהחליט יחד עם המלכה להשיא אשה לבנם. באפיזודה הראשונה בא לידי ביטוי המוטיב האדיפאלי השכיח מאוד במעשיות התבגרות – תהליך התבגרותו של בן המלך, התמרדותו כנגד רצונו של האב ויצירתו לעצמאות. לאחר האזכור השני יורד המלך כליל מבימת העלילה. קולו נאלם, ואיננו שומעים עליו יותר. גם כאשר יוצא הבן לקרב ומותיר את רעייתו לבדה, אין המלך מופיע. כך יוצר המספר סיטואציה שבה נאלצת הנסיכה הצעירה להתמודד בכוחות עצמה עם פיתוי של הנסיך הזר.

הדמות הגברית השנייה, בן המלך, מניעה את העלילה. בן המלך מגיע לבגרות. הוא מקבל החלטות, אך רבות מהחלטותיו הן החלטות פזיזות. היועץ הצמוד שלו הוא אמו, המלווה אותו בכל צעדיו. האם אומנם מוכיחה אותו על החלטותיו השגויות ותומכת בו בניסיונותיו לגלות את סודותיה של הנסיכה, אך השפעתה עליו מוגבלת. היא אינה יכולה להכריח אותו לשמוע לה ואין היא יכולה להתנגד למעשיו.

הדמות השלישית היא דמותו של הנסיך הזר. הוא מופיע כאן בדמות המפתה, המנסה להפיל את הנסיכה ברשתו והמשלם על כך בחייו. לאחר מותו תופסת הנסיכה את מקומו ומשחקת בכישרון רב את דמותו הגברית.

מה ניתן לומר על הדמויות הנשיות? המלכה, כפי שנאמר לעיל, היא דמות פעילה, אך מוגבלת בכוחה, בהיותה אשה טיפוסית החיה בחברה פטריארכאלית. הכובסת, אימה של הנסיכה, אף היא מצוירת כדמות כנועה חסרת כוח.

4 דב נוי, "מעשיות-עם במשפחה יהודית טוניסאית", הגות עברית בארצות האיסלם, ירושלים 1981, עמ' 188-181.

5 עוד בעניין זה ראו מאמרה של תמר אלכסנדר, "חנינת-אללה: נוסח יהודי-תימני של סיפור סינדרלה ומקבילותיו", פעמים, 53 (סתיו תשנ"ג), עמ' 124-148, ובמיוחד את הערה 33 במאמרה.

מי שחורגת מן המוסכמות המקובלות של התנהגות נשית היא האשה המתוארת על ידי אטיאש במילים "אחת מאלו 'הזקנות המרושעות'". יש לשער שהמילה שהשתמש בה המספר במקור, בלאדינו, הייתה ברושה (brusha).⁶ הברושה (ברוחה בספרדית) הוא שם כולל הניתן בלאדינו הן למכשפה והן לזקנה מרשעת וחתרנית המתנהגת כמכשפה (או אולי, אם להשתמש במילת הסלנג המתאימה לה יותר מכול, היא בבחינת מכשִׁיפה). זוהי דמות שלילית הנתפסת כמי שחותרת תחת אושיות החברה ומעוררת ריב ומדון. היא עומדת ברשות עצמה ואינה סרה למשמעתו של איש.

בחברה הפטריארכאלית האשה אמורה להימצא תמיד תחת חסות; בנעוריה היא בחסותם של הוריה, והיא יוצאת מחסות זו רק כאשר היא מתחתנת, ואז היא נכנסת תחת חסותו של בעלה. לאשה עצמאית אין מקום בחברה הפטריארכאלית. נשים העומדות ברשות עצמן נתפסות כאיום על סדרי החברה, והן מוקעות על ידה. כך למשל נטבעו בתלמוד במסכת סוטה המונחים "בתולה צליינית", כלומר בתולה המרבה להתפלל, ו"אלמנה שובבית"; אלמנה שעומדת ברשות עצמה ומרבה לבלות עם שכנותיה [שובבית היא המלה הארמית לשכנה]. לתפיסתו של התלמוד שתיהן הן בגדר "מבלי עולם".⁷ רש"י בפרשנותו לקטע זה בתלמוד אומר: "הרי אלו מבלי עולם – שאינן אלא נואפות ומכשפות ומראות עצמן כצדקניות שלא יבדקו אחריהן".⁸ בסיום הדיון התלמודי בסוגיה זו מובאת דוגמה לבתולה צליינית בשם יוחני בת רטיבי. הסיפור על מעשייה אינו מופיע במסכת עצמה, אלא בפירושו של רש"י לטקסט:

יוחני בת רטיבי – אלמנה מכשפה היתה, וכשמגיע עת לידת אשה היתה עוצרת רחמה במכשפות, ולאחר שמצטערת הרבה [הכוונה לילודת] היתה אומרת: "אלך ואבקש רחמים, אולי תשמע תפילתי". והולכת וסותרת כשפיה, והולד יוצא.

פעם אחת היה לה שכיר יום בביתה, והיא הלכה לבית האשה היולדת, ושמע השכיר קול הכשפים מתקשקשין בכלי כמו שהולד מקשקש במעי האם, ובא ופתח את מגופת הכלי והכשפים יצאו, והולד נולד, וידעו כי בעלת כשפים היא.⁹

על פי הדיון התלמודי, לא כל בתולה צליינית ואלמנה שובבית הן בהכרח בגדר מבלי עולם. שתי הדוגמאות המובאות בדיון הן דווקא דוגמאות חיוביות לנשים שאינן פורקות עול, אך

6 משיחה עם חוקר הלאדינו ד"ר אבנר פרץ נראה שזה המונח שהשתמשו בו בלאדינו. המשמעות של המילה brusha על פי מילונו היא 'מכשפה', 'מכשפה', מרשעת, אשה דוחה במראה'. ראה: אבנר פרץ וגלדיס פיימנטה, המילון המקיף ללאדינו-עברי, מעלה אדומים 2007, עמ' 75.

7 תלמוד בבלי, מסכת סוטה, כב ע"א.

8 רלה קושלבסקי כותבת בספרה: "יתכן שרש"י מקשר בינן לבין המכשפות מאשקלון, המוזכרות בגרסת הסיפור שבמסכת סנהדרין מד ע"ב, במגמה לבאר את הכללתן בקטגוריה של 'מבלי עולם'". ראה: רלה קושלבסקי, סיגופים ופיתויים: הסיפור העברי באשכנז – כ"י פרמא 2295 (דה רוסי 563), ירושלים תש"ע 2010, עמ' 61.

9 פירוש רש"י לתלמוד בבלי, מסכת סוטה, כב ע"א.

בימי הביניים מושם הדגש דווקא על סיפור יוחני בת רטיבי שהובא לעיל. אלישבע באומגרטן, במאמרה העוסק בנושא ההתחסדות,¹⁰ דנה בגלגוליו של הסיפור בימי הביניים, ומצביעה על כך שמפרשי הסיפור מבטאים מחאה כללית נגד התנהגות חסודה של נשים ומקשרים אותה לענייני זנות וכישוף.

ניתן לומר שאותה בתולה זקנה המוקעת כמכשפה היא אב טיפוס לדמותה של הזקנה המרשעת בסיפורנו.

עתה, משסקרנו בחטף את הדמויות המשניות, נתבונן לעומק במעשיה של הגיבורה. עלילת הסיפור מתרחשת בחברה פטריארכאלית, חברה שבה מקבלי ההחלטות הם הגברים. לנשים בחברה הפטריארכאלית יש מקום מוגדר: הן אמורות להתנהג על פי דפוסי ההתנהגות שנקבעו להן על ידי הגברים. גיבורת הסיפור שלנו אינה חריגה. כאשר היא מושלכת מן הארמון, היא מוצאת את עצמה במצב בלתי אפשרי, מצב של אשה חסרת אמצעים שאיש אינו נותן לה חסות. כאשר היא מוגבלת מאוד באפשרויותיה ובמעשיה. רק בשעה שהיא מתחפשת לגבר היא יכולה לפעול בצורה אקטיבית.¹¹

באיזה אופן יכולות אם כך נשים להתמודד בהצלחה עם הקשיים שמערימה בפניהם החברה הגברית?

בסיפור שאנו דנים בו באות לידי ביטוי, לדעתי, ארבע דרכי התמודדות:

א. שימוש בעורמה.

ב. ניצול חולשותיו של הגבר שהן מתמודדות אתו.

ג. שימוש בקסם הנשי – הגופני והארוטי.

ד. הסתמכות על האחרוה והסולידאריות הנשית.

ננסה לראות כיצד גיבורת הסיפור עושה שימוש בדרכים אלו.

בתחילת הסיפור נמצאת הגיבורה במצב נחות. לבעלה הטרי יש שני יתרונות עליה: ראשית הוא בן למעמד האצולה, בעוד שהיא באה מדלת העם, ושנית הוא מחזיק בידו טבעת המאפשרת לו לגלות את צפונותיה, טבעת שכבר עשה בה שימוש בעבר, בעת שהחליט לגרש את שלוש נשותיו הקודמות למחרת יום החתונה. הגיבורה שלנו מוצאת את דרכה לבית המלכות בגלל תכונות אופייה: היא צנועה, שומרת על נקיון גופה ובגדיה ומצייתת בצורה עיוורת לגחמותיו של בעלה. בתחילת הסיפור היא מגלמת אם כך את הסטריאוטיפ הנשי האידיאלי שקבעה החברה הגברית, וכך היא מוצאת מסילות ללבה של בעלה ומצליחה במקום שנכשלו קודמותיה. בהמשך הסיפור, בן המלך, בעלה ונותן חסותה, עוזב את הארמון, והיא מוצאת עצמה במצב המסוכן של אשה חסרת מגן (ראינו כבר שהדמות הגברית שנותרה בארמון, המלך, אינה

10 אלישבע באומגרטן, "מעשה במתחסד" ו'מעשה במתחסדת': אדיקות דתית בימי הביניים בפרספקטיבה מגדרית", בתוך: אלישבע באומגרטן, רוני ויינשטיין, אמנון רוז-קרקוצקין (עורכים), טוב עלם: זיכרון, קהילה ומגדר בחברות יהודיות בימי הביניים ובראשית העת החדשה: מאמרים לכבודו של ראובן בונפיל, ירושלים תשע"א 2011, עמ' 68-90.

11 ראה הערה 15 בהמשך.

מופיעה כלל). גם הסתגרותה בתחומי הארמון אינה מגנה עליה מפני פגיעתם של גברים. די בכך שהיא יושבת בחלון ומתבוננת אל הים כדי שתיחשף לסכנה של חילול כבודה בידי גבר זר.

בספר שמואל נאמר על מיכל: "ומיכל בת שאול נשקפה בעד החלון"¹². לרבותינו די היה בכך שהמקרא השתמש בצורת הפועל נשקפה במקום השקיפה, כדי לייחס למיכל התנהגות בלתי הולמת: נשקפת, כלומר גורמת לאחרים להשקיף עליה ולהתבונן בה, ולא רק משקיפה בצורה סבילה. במסכת מגילה מוזכרות ארבע נשים שכל אחת מהן זינתה (כלומר פיתתה גברים) באמצעות תכונותיה: "תנו רבנן: רחב בשמה זינתה, יעל בקולה, אביגיל בזכירתה, מיכל בת שאול בראייתה"¹³.

רחב הזונה פיתתה את הגברים באמצעות שמה הרומז על פתחה הרחב. יעל, אשת חבר הקיני, פיתתה את סיסרא לסור לאוהלה באמצעות קולה, ואביגיל, אשת נבל הכרמלי, פיתתה את דוד בהיותה עדיין אשת איש, בכך שאמרה לו: "וְהִיא כִּי יַעֲשֶׂה ה' לְאִדְנִי כָּל אֲשֶׁר דִּבֶּר אֶת הַטּוֹבָה עָלֶיהָ וְצִוָּהּ לְנָגִיד עַל יִשְׂרָאֵל [...] וְהִיטֵב ה' לְאִדְנִי, וְזָכַרְתָּ אֶת אֲמַתְךָ"¹⁴. לורה מאלווי, מרצה לקולנוע ולתקשורת, מתייחסת במאמרה "עונג חזותי וקולנוע נרטיבי" למבטו הסקופופילי של הגבר, העונג שבשימוש באדם אחר כאובייקט לגירוי מיני דרך חוש הראייה, במקביל לעונג, הנתפס כנשי והנובע מלהיות אובייקט להסתכלות: "בעולם המסודר על פי חוסר שוויון מיני", אומרת מאלווי, "עונג בהתבוננות פוצל בין פעיל/זכר וסבילה/נקבה. המבט הגברי המכריע מקרין את הפנטסיה שלו על גבי הגוף הנשי, המסוגנן בהתאם לכך. בתפקידן האקסהיביציוניסטי המסורתי, נשים הן בו בזמן מושא להתבוננות ומוצגות לראווה, כשהופעתן מקודדת כדי ליצור אימפקט חזותי ומיני חזק, ועל כן ניתן לומר שמשתמעת מהן תכונה של אמורות-שיסתכלו-עליהן [to-be-looked-at-ness]. אשה המוצגת כאובייקט מיני היא מוטיב מרכזי של חזיון הראווה הארוטי"¹⁵.

הגיבורה שלנו אפילו לא נשקפה. היא השקיפה בלבד, אך די היה בכך כדי לעורר את תשומת לבו של המפתה. ועוד: כאשר בן המלך משקיף מחלון הארמון אל הרחוב, מבשר דבר זה את תחילת עצמאותו כגבר, את יציאתו לחיים. לעומת זאת, כאשר הנסיכה משקיפה מן החלון היא מסכנת את עצמה כאשר מעניין להשוות גם בין ההרהורים העולים במוחה של הנסיכה בעת שהיא משקיפה אל הים לבין המחשבות החולפות בראשו של הנסיך הזר המתבונן בה באותו רגע עצמו מן האוניה שלו: הנסיכה מביטה למרחקים בגעגועים ובציפייה לשובו של בעלה. הנסיך הזר, לעומת זאת, מביט בה, ובלבו חולפות מחשבות של פיתוי ותאוה. המספר משתמש באותה מילה – עצבות – כדי לתאר את רגשותיהם של השניים. אך עצבותה של

12 שמואל ב' ו, טז.

13 תלמוד בבלי, מסכת מגילה, טו, ע"א.

14 שמואל א' כה, ל-לא.

15 לורה מאלווי, "עונג חזותי וקולנוע נרטיבי", 1975, בתוך: ללמוד פמיניזם: מקראה, תל-אביב 2006, עמ' 125.

הנסיכה נובעת מגעגועים, בעוד שעצבותו של הנסיך הזר נובעת מן התסכול שהוא חש בגלל שאין היא בהישג ידו.

כדי להתמודד עם מצבה החדש כאשה חסרת מגן היא נאלצת לפנות לדרך העורמה: לדרוש מן המאהב דרישות בלתי אפשריות. ושימו לב שעורמה זו עומדת כנגד עורמתה של הזקנה, המוצאת דרך להיכנס לארמון ולזכות באמונה של הנסיכה, בהציגה עצמה כקרובת משפחה ובהביאה לה מתנות.

הנסיכה שלנו הוצגה בתחילת הסיפור כאשה כפרית פשוטה ותמימה, אך בפגישתה עם הזקנה המרשעת מוצג צד חדש באופייה. מתברר שגם היא עצמה בקיאה בדרכי עורמה (או שמא רכשה עורמה זו בעת שהותה בארמון המלכותי). היא אינה נופלת ברשתה של הזקנה, ומזהה מיד את כוונותיה:

הנסיכה הבינה, כי אחת "הזקנות המרושעות" לפניה. הערימה עליה ואמרה: "אם נכונים דברייך, הגידי לי שבינה סמוך לארמוני פלטיין יפה וגדול משלי, יקיפנו גן גדול ובאמצעיתו יבנה בריכה שבה מי ורדים. מסביב לבריכה אני רוצה שורת עציצים עם קרפולי (ציפורני) זהב. ארון מדומה יוצמד לכותל המשותף, וממנו שבעים מדרגות לשם ירידה לחדרו. אם ימלא משאלותי אלו, אהיה לו לאשה".

המתנות שמביאה הזקנה לנסיכה הן בשמים וסבונים. היא מנסה להשפיע עליה ולשכר את חושיה באמצעות ריח. בהמשך נראה שהנסיכה משתמשת בתחבולה דומה, בריכת מי ורדים, כדי לשכר את בעלה ולהקהות את חושיו.

אבל כבר כאשר היא מציגה את דרישותיה למאהב היא כוללת בתוכן לא רק את הקמת הארמון, אלא גם את הקמת הגן המאוד מיוחד שבו, עם בריכת מי הוורדים ופרחי הציפורן הזהובים. היא אינה יודעת עדיין אם בכלל יעלה בידו להקים את הארמון לפני שובו של בעלה, אך היא מתכננת את הדברים מראש וכבר חושבת על העתיד.

הזכרנו קודם את אביגיל, שעל פי חכמי התלמוד זנתה בזכירתה, כלומר רמזה לדוד שלא ישכח אותה כאשר יעלה לכס השלטון ויהיה למלך וכשהיא עצמה תיפטר מנבל אישה, וייקח אותה לו לאשה. בהקשר לכך מושם בפיו של ר' נחמן פתגם עממי: "שפיל ואזיל בר אווא ועינוהי מיטייפי" – "משפיל והולך הברווז ועינו צופות",¹⁶ כלומר הברווז צועד כשראשו מושפל, אבל עינו צופות למרחוק, למצוא דברים נוספים. כך גם אביגיל וכך גם הגיבורה שלנו, שתיהן מתכננות מראש את מעשיהן. הצגת הנסיכה כמי שמתכננת את מהלכיה זמן רב מראש חוזרת ומדגישה את האפיונים שלה כאשה. לעומת זאת בעלה, בן המלך, מקבל לאורך כל הדרך החלטות ספונטניות פזיזות מבלי לחשוב על העתיד. דומה שגם כאן אנו פוגשים באותם סטריאוטיפים גבריים ונשיים המקובלים בחברה הפטריארכאלית ומקבעים את מקומו המגדרי של כל אחד מן המינים בתוכה.

אנו למדים, אפוא, כיצד אפיונים מגדריים סטריאוטיפיים קדומים ממשיכים להתקיים גם בנרטיב הסיפורי של תחילת המאה העשרים וממשיכים הלאה עד ימינו אלה. כאשר מתברר לנסיכה כי עלה בידו של המאהב למלא אחר כל דרישותיה, היא נוקטת בתחבולה חדשה: ניצול חולשותיו של הגבר המחזר אחריה. במשך שבועים לילות היא מגבירה עוד ועוד את אש התשוקה היוקדת בלבו אליה. כל יום היא שופכת שמן על המדורה ומעצימה את תאוותו, עד שהוא מגיע לנקודת השבירה ומת משרון לב. המספר מפליא לרקום את הסיפור, בתארו לפנינו ביד אומן את הדהוד הקבקים במנהרה, הדהוד המטריף את דעתו של המאהב:

בלילה נעלה הנסיכה קבקים כבדים, פתחה את דלת הארון המדומה, ירדה מדרגה אחת, אך באותו רגע נשמע קולה האומר: "הנני גברתי, מה בקשתך? הריני באה מיד". היא עלתה שוב מדרגה ונעלמה בחדרה.

הנסיך ששמע את הצעדים והקריאה חשב להתפוצץ, אך נאזר בסבלנות וציפה ללילה השני ואוזנו נטויה לכל רחש. והנה הוא שומע צעדיה. והיא יורדת מדרגה אחת ועוד מדרגה, ושוב נשמע קולה: "הנני, גברתי. אני באה מיד". עלתה שתי מדרגות ודממה נשתררה סביב. הנסיך המסכן צנח כולו רועד על הספה, אחוז ייסורי-לב.

אל נאריך יותר ואל נרבה דברים. לילה לילה הייתה הנסיכה יורדת ומוסיפה מדרגה ואחר כך נשמעה קריאה והיא חזרה בה. והנסיך האומלל נהרס והולך מכליון-לב. הנה בא הלילה בו ירדה שבועים מדרגות. הנסיך שומע: "תך! תך!" ולבו דופק כפעמון. עוד רגע, והיא תיכנס. אולם אך דרכה רגלה במדרגה האחרונה, קראה שוב ואמרה: "כן, גברתי. הנני פה. אני אצה ובאה אליך". ובקבביה עלתה במדרגות: "תך, תך, תך, תך", והנסיך המסכן נשבר לבו בקרבו. הוא צנח ארצה כשור שחוט, ללא רוח חיים.

עם מותו של המאהב היא נאלצת להתמודד עם בעיה חדשה, כיצד להסתיר את גופתו ולזכות בארמונו, וגם לבעיות אלה היא מוצאת פתרון.

היא אינה יודעת מה צופן לה העתיד. היא גם אינה מודעת למציאותה של הטבעת מגלת הצפונות בידי בעלה. בנקודה זו של הסיפור עדיין לא ברור לה אם יהיה לה צורך בארמון ובגן. נטילת המפתחות היא רק אמצעי ביטחון נוסף למקרה שמשוהו ישתבש.

ואכן, אף שבעלה שב בשלום משדה הקרב, היא עצמה לא הגיעה עדיין אל המנוחה ואל הנחלה. היא נשארה נאמנה לבעלה, והתמודדה באומץ לב ובעורמה עם המאהב. אך לבה נוקף אותה על כך ששמירת תומתה ונאמנותה עלו לו למאהב בחייו וברכשו. היא חשה רגשות אשמה, אך היא שומרת אותם בלבה. היא אינה מעלה על דעתה שלבעלה יש אפשרות לגלות את מה שלא עבר את דל שפתייה.

באפיוורה הבאה, לאחר שנדמה היה לה כי תמו תלאותיה, היא שבה ונופלת מאיגרא רם לבירא עמיקתא – מגג גבוה לבור עמוק. ושוב עליה להתמודד עם המצב המסוכן ביותר בחייה של אשה בחברה הפטריארכאלית: חיים ללא אמצעי קיום וללא נותן חסות גברי שיפרוש עליה את כנפיו. בנקודה זו היא מגלה תושייה חדשה: כדי לשרוד בתוך עולם גברי עוין ומסוכן עליה

להתחזות לגבר. מבחינתה זהו פתרון אידיאלי: היא הכינה מראש את האמצעים שיסייעו לה בכך. אך המשימה אינה פשוטה כלל וכלל: עליה לאמץ לעצמה זהות גברית. בן המלך הפוגש בה מתפעל מחוכמתו של הנסיך המדומה ומחן הליכותיו, אך בתת הכרתו הוא יודע כי משהו אינו כשורה.

חזר בן-המלך אל אמו ואמר לה: 'התוודעתי לשכננו הנסיך האורח. פניו יפים כל כך, תלבושתו הדורה כל כך ושיחו מלא חן כל כך, שחוששני כי איננו גבר, אלא אשה מחופשת'.

מספר הסיפור רומז לנו פה שעם כל רצונה הטוב היא אינה יכולה לשחק את תפקיד הגבר באופן מושלם. התכונות הנשיות שלה מסגירות אותה. דומה שיש כאן אמירה כוללת יותר: בתפיסתה של החברה הפטריארכאלית יש לכל אחד משני המינים מערך תפקידים מוגדר ואופני התנהגות מוגדרים, המפרידים ביניהם ומנציחים את הפער. כל ניסיון לחצות את הקווים הוא בגדר איום על המצב הקיים. ההתחזות היא פתרון זמני בלבד.

טובה רוזן, בספרה "ציד הצביה: קריאה מגדרית בספרות העברית מימי הביניים", מתייחסת בהרחבה לנושא הטרנסווסטיה כפריעת סדר ומקדישה לו פרק שלם. בהתייחסותה לנושא הסימבוליזם המגדרי של הלבוש בתרבות הערבית-המוסלמית היא מצטטת את דבריו של עבד אלווהאב בוהדיבה, ואומרת: "במערכת התיאולוגית עצמה, הציות לתקנות הלבוש מנוסח כציווי דתי. כדי להגשים את כוונות האל צריך אפוא הגבר 'לממש את גבריותו', ואילו על האשה מוטלת החובה 'לקבל את נשיותה' – וזאת יעשו על ידי לבישת הביגוד 'הנאות' לכל אחד מהם. לבישת בגדי המין השני מהווה 'פריעת סדר חמורה, מקור הרוע והאנרכיה'" (ההדגשה שלי).¹⁷

אף שבחברה יהודית-ספרדית עסקינן, דומה שדברים אלה עולים בקנה אחד עם מה שנרמז לנו בסיפור. יתרה מזו: הנסיך מגייס לעזרתו את הידע הנשי של אמו. יש כאן מעין הקבלה למעשיו של המאהב שגייס לעזרתו את הדמות הנשית של הזקנה המרשעת. הנסיכה מתמודדת לא רק עם האינסטינקטים של בעלה, אלא עם שורת מבחנים שמוצעים לבעל על ידי אשה אחרת, אמו ובעלת בריתו של בעלה. היא מערימה על שניהם מכיוון שהיא יודעת לנצל את האמצעים שברשותה: אותה מנהרה שאפשרה לה להביס את המאהב משמשת אותה כעת בדרך שונה, כדי להערים על הבעל.

ואם כבר הזכרנו את אמו של בן המלך, כדאי שניתן דעתנו לתגובתה על גירושה של הנסיכה מן הארמון. כאן באה לידי ביטוי אחוות הנשים; אף שהיא ניצבת לצדו של בנה ותומכת בו, היא אינה יכולה שלא להוכיח אותו על התנהגותו. אמנם לא נאמר לנו דבר וחצי דבר על טיב היחסים שבין המלכה לכלתה, אך עתה, בעת משבר, מתעוררים בלבה של האם רחמים

17 טובה רוזן, ציד הצביה: קריאה מגדרית בספרות העברית מימי הביניים, תל-אביב 2006, עמ' 233. רוזן מצטטת את דבריו של בוהדיבה בספרו: Bouhdiba Abdelwahab, *Sexuality in Islam*, London 1985, עמ' 30-35.

על הכלה המסכנה שהושלכה לרחוב על לא עוול בכפה. היא כאשה יודעת כמה קשים עלולים להיות חייה של אשה הנזרקת לרחוב, ורחמיה נכמרים עליה. היא עושה כל מאמץ לשכנע את בנה לחזור בו מהחלטתו, וכשהוא אינו יכול לעמוד בפני הפצרותיה, הוא פשוט בורח מחדרה ומסתלק מבלי לומר דבר.

ההצגה האמביוולנטית של דמות המלכה, הנקרעת בין רצונה לסייע לבנה לבין אהדתה לכלתה, מעניינת מאוד. בעולם הפולקלור היהודי-ספרדי תופסים יחסי חמות-כלה מקום נכבד. תמר אלכסנדר, בספרה 'מילים משביעות מלחם: לחקר הפתגם הספרדי-יהודי', מקדישה פרק שלם לקשרי הגומלין בין נשים במשפחה אחת.¹⁸ אמנם היא מתייחסת שם בעיקרו של דבר למערכת היחסים בין אם ובתה, אך גם במערכת יחסים זו ניכרת האמביוולנטיות ביחסה של האם: מצד אחד הרצון לעזר לצד בתה ולתמוך בה, ומצד שני הצורך לבקר אותה על דברים שאינם מוצאים חן בעיניה.¹⁹

בהקשר זה אומרת אלכסנדר את הדברים הבאים: "היחסים בין האם לבת נעים מקרבה לרחוק, מברית ליריבות, בהתאם לסיטואציות השונות שבהן הן מצויות [...] בתוך המשפחה קיימת ברית בין הנשים כנגד הגברים, אולם יש גם ניגודים בין אשה לאשה".²⁰

המבחנים שמציעה המלכה לבנה כדי לברר אם מדובר בגבר או באשה משקפים את התכונות הסטריאוטיפיות שמייחסת החברה הפטריארכאלית לכל אחד משני המינים כדי להדגיש את ההפרדה ביניהם: אופי חיתוך הלחם, תשומת הלב השונה לרכושו של הזולת – דריכה על השטיחים במגפיים מטונפים מול הסרתם – סדר וניקיון, מבחן עלי הוורדים האמורים להבדיל בצורה "מדעית" אובייקטיבית בין המינים, ובהמשך מבחן ההליכה בשוק בסמוך לדוכנים המציגים פריטים נשיים, שמלות ותכשיטים, שאמורים לעורר את סקרנותו ולמשוך את מבטו של הנסיך אם הוא אכן מתחזה.

מבחנים דומים מוכרים לנו ממדרשים על מערכת היחסים בין שלמה המלך למלכת שבא. באחת החידות שמציגה מלכת שבא לשלמה היא מבקשת ממנו להבדיל בין גברים ונשים, וכך היא לשון המדרש:

[ועוד] דוגמא אחרת עשתה [מלכת שבא], הביאה לפניו תינוקות בקומה אחת, ובכסות אחד, אמרה לו: "הפרש לי מאלו זכרים מנקבות".

רמז לסריסיו והביאו לו אגוזים וקליות, התחיל מפזרם לפניהם. זכרים שלא היו מתביישין היו נוטלים בבגדיהם, ונקבות שהיו מתביישות היו נוטלות בסודריהן:

18 תמר אלכסנדר, מילים משביעות מלחם: לחקר הפתגם הספרדי-יהודי, ירושלים ובאר-שבע תשס"ד, עמ' 61-92.

19 לדוגמה הפתגם שרשמה תמר אלכסנדר מפי אמי, רבקה פרץ ז"ל: "Mama i devantal tapan muncho mal" – "אימא וסניור מכסים על כל חטא", פתגם המבטא מצד אחד את הסולידריות של האם עם בתה, ומצד שני את הביקורת שיש לה עליה. ראה שם, עמ' 68.

20 שם, עמ' 82-83.

אמר: "אלו זכרים ואלו נקבות!"
אמרה לו: "בני, חכם גדול אתה."²¹

דומה שמדובר כאן לא רק בחידה גרידא המבקשת לבחון את חוכמתו של שלמה. כבר בטקסט המקראי אנו מוצאים רמזים לכך שהמפגש בין שלמה למלכת שבא נשא אופי ארוטי.²² המדרש פיתח מגמה זו, וכך למשל מפרש רש"י את הפסוק 'והמלך שלמה נתן למלכת שבא את כל חפצה אשר שאלה': "כל חפצה – בא אליה ונולד ממנה נבוכדנצר" (רש"י, על מלכים א י, יג). בחידה המדרשית שצוטטה לעיל יש מעין התרסה של מלכת שבא כנגד שלמה, כמו ביקשה לומר לו: אתה מלך ואני מלכה, ולא תוכל להצביע על שום הברל הקיים בינינו, כשם שלא תוכל להצביע על הברל בין הזכרים והנקבות שאני מציגה בפניך. כלומר, יש כאן רמז לדרישת שוויון בין המינים. הצלחתו של שלמה לפתור את החידה בהסתמך על הברלי התנהגות של גברים ונשים מדגישה את אי-השוויון ואת החזרת הסדר הפטריארכאלי על כנו. הברלי התנהגות לכשעצמם אין בהם כדי ליצור אי שוויון בין גברים ונשים, אך התפיסה הפטריארכאלית עושה בהם שימוש על מנת להדגיש את עליונותו של הגבר, ועל כן הרתיעה מפני שוויון בלבד, או מופע של אשה בבגדי גבר, מבטאת חשש עמוק יותר מפני פריעת הסדר ההירארכי הקיים בחברה פטריארכאלית. עכשיו מגיעה העלילה לשיא חדש: הזמנה לבית המרחץ. גם ממבחן זה מצליחה הנסיכה להיחלץ בעזרת עורמתה.

יצאו שניהם ופניהם לבית המרחץ. שם נפגשו עם אנשי מעלה, בני וזירים ומושלים, ובהיות בן-המלך משוחח עמהם, מיהר הנסיך לרחוץ ידי ורגליו, התנגב וישב במקומו. כאשר פנה בן-המלך אליו והציע לו להתפשט, אמר לו: "הרי כבר התרחצתי שעה ששוחחת עם ידידיך. לא אתרחץ שנית".

בנקודה זו מן הראוי להתייחס למקבילה מעניינת מתוך מרחב התרבות היהודי-ספרדי. ברומנסה "העלמה הלוחמת" (*La donzeya gerera*) מתחפשת הבת בלבדוש גבר ויוצאת לקרב במקום אביה. במרבית הגרסאות מסתיימת הרומנסה בכך שכיסוי ראשה של הלוחמת המתחזה נושר בלהט הקרב, ובן המלך, שמזהה אותה, נושא אותה לאשה. אך בגרסה יוגוסלבית שמביא ארמיסטד מתוך ארכיון הרומנסות של מנגדס-פידל,²³ מהלך העלילה הרבה יותר מורכב, וכמו

21 מדרש משלי (בבב), פרשה א.

22 דינה שטיין מצביעה על כך שהתיאור המקראי אינו חוסך ברמזים ארוטיים בעיצוב המפגש (השימוש הכפול בפועל בוא: "ותבא ירושלימה [...] ותבא אל שלמה" הרומז לעניין ביאה; הפסוק המסכם "והמלך שלמה נתן למלכת שבא את כל חפצה אשר שאלה", הסמכת הטקסט לעניין הנשים הזרות שלקח שלמה, ועוד). ראו: דינה שטיין, "מלכת שבא מול שלמה: חידות ופרשנות במדרש משלי א", מחקרי ירושלים בפולקלור יהודי, טו (תשנ"ג), עמ' 17-19.

23 S. G. Armistead, *Romancero Judeo-Espñol en el Archivo Menéndez-Pidal I-III*, Madrid 1978, רומנסה X4.

בסיפורנו מכיל דו-שיח בין הנסיך לאמו וכן גם שלושה מבחנים האמורים לחשוף את מינה של הגיבורה.

- מַת אֲנֹכִי תַכֶּף, אִמָּא, אוֹתִי הָאֵהָב יִקְטֹל,
הֵן עֲלָמָה הִיא וְלֹא גִבֹּר, זֹו שְׁנַחֲלָה נִצָּחֹן!
- הַזְמֵן אוֹתָהּ וְעֹרֵךְ לָהּ מִשְׁתָּה גְדוֹל בְּאַרְמוֹן.
הֶרֶס וְלִימוֹן הֵצֵב שָׁם, תּוּכַל לִרְאוֹת וּלְבַחֵן:
אִם לְלִימוֹן תִּמְהַר הִיא, עֲלָמָה הִנֵּה אֵל נָכוֹן.
כָּכֵר מְזֻדְרָו וְעוֹרֵךְ לָהּ מִשְׁתָּה בְּגֵן הָאַרְמוֹן.
מִיָּד בְּבוֹאָה הַגִּנָּה, עֵרֶף הַפֶּכֶה לְלִימוֹן.
- מַת אֲנֹכִי תַכֶּף, אִמָּא, אוֹתִי הָאֵהָב יִקְטֹל,
הֵן עֲלָמָה הִיא וְלֹא גִבֹּר, זֹו שְׁנַחֲלָה נִצָּחֹן!
- הַזְמֵן אוֹתָהּ וְעֹרֵךְ לָהּ מִשְׁתָּה גְדוֹל בְּאַרְמוֹן.
פֶּת וְסָכִין שָׁם הִגֵּשׁ לָהּ תּוּכַל לִרְאוֹת וּלְבַחֵן:
תִּבְצַע בְּחִיקָה הַלֶּחֶם, עֲלָמָה הִנֵּה אֵל נָכוֹן.
כָּכֵר מְזֻדְרָו וְעוֹרֵךְ לָהּ אֶת הַמִּשְׁתָּה בְּאַרְמוֹן.
מִיָּד בְּשִׁבְתָּהּ לְאַכֹּל, מְלֹא פֶה הַלֶּחֶם תִּזְלַל.
- מַת אֲנֹכִי תַכֶּף, אִמָּא, אוֹתִי הָאֵהָב יִקְטֹל,
הֵן עֲלָמָה הִיא וְלֹא גִבֹּר, זֹו שְׁנַחֲלָה נִצָּחֹן!
- הַזְמֵן אוֹתָהּ וְעֹרֵךְ לָהּ מִשְׁתָּה בְּמֶרְחֵץ הָאַרְמוֹן.
כָּכֵר מְזֻדְרָו וְעוֹרֵךְ לָהּ מִשְׁתָּה בְּמֶרְחֵץ הָאַרְמוֹן.
כַּפְתּוֹר מִתִּירָה, פּוֹרֶפֶת, מִכְתָּב בִּינְתִים תִּכְתֹּב.
מִמּוֹל אֲבִירִים הַמְתִּינוּ, עַל סוּס מִהֲרָה לְחַמֵּק.
- בֵּת מֶלֶךְ צָרְפֶּת הַנְּנִי, בְּקֶשׁ יָדֵי מֵאֲתוֹ.²⁴

המבחן הראשון נראה שהוא מבוסס על ריח. לא ברור מדוע אשה אמורה להימשך יותר ללימון מאשר להדס. תומפסון מאזכר בספר המוטיבים שלו מבחן דומה מסיציליה: בחירה בין ציפורן לוורד. גבר אמור לבחור בציפורן, בעוד שאשה אמורה לבחור בוורד. מכל מקום, מבחן זה מקביל במידת-מה למבחן החמישי מבין שבעת המבחנים שבסיפורנו – מבחן עלי הוורדים. קרינקה וידקוביץ' פטרוב, במאמרה על גלגולי הרומנסה 'העלמה הלוחמת' במרחב הים התיכון ובמזרח אירופה,²⁵ מביאה גרסה בוסנית שנרשמה על ידי מ' מנריק דה לרה

24 התרגום הוא מעשה ידיו של אבנר פרץ. אבנר פרץ, פרח צחור: מסע בנתיבי הרומנסה, מעלה אדומים 2007, עמ' 99.

25 Vidaković-Petrov Krinka, "La Doncella Guerrera", *Jewish Folklore and Ethnology* 25 *Review*, 15, no. 2 (1993).

(Manuel Manrique de Lara) מפיה של אסטראה כהן והמופיעה בארכיון שלו. בגרסה זו מופיע מבחן זה למבחן שבספור שלנו:

Hazle la cama de rozas, que se eche de varón;
si se amurchaban las rozas, mujer es, verón no
Esto que sintió la moza, noche entera no durmió;
tomo el *ibrik* en la boca... y las rozas afrescó;
cuando viene la mañana, las rozas frescas topó.
Ves tu, mi hijo, mi querido, varón es, mujer no...²⁶

המבחן השני ברומנסה שהובאה לעיל זהה למבחן השני בסיפורנו – אופן בציעת הלחם, אך מתווסף לו פן התנהגותי נוסף, זלילה. אכילה גסה נתפסת כהתנהגות גברית. המבחן האחרון, כניסה לבית המרחץ, זהה למבחן השישי בסיפורנו, אך האופן שבו מתחמקת ממנו הגיבורה הוא שונה.

ניתן לשער כי הדמיון בין הרומנסה לסיפור שלנו איננו מקרי, ואפשר שהוא נובע מהיכרות של מחבר הסיפור עם הרומנסה העתיקה.

המבחן האחרון האמור להבדיל בין גברים ונשים הוא מבחן ניקוי הבית. מאשה מצפים שתקפיד יותר על נקיון ביתה, ושבניגוד לגבר לא תדחה את עבודות הבית ליום המחרת. מבחן זה מאפשר למספר שלנו להעביר את כמת העלילה מן הארמון אל הגן. בתחילת הסיפור הקסימה הנסיכה את בן המלך בחן הליכותיה, בניקיונה ובנקיון בגדיה. בהמשך שבתה את לבו של הנסיך הזר בעצם מראה.

עד לאותה נקודה עשתה הנסיכה בעצם שימוש לא מודע בתכונות הטבעיות של יופייה ואופייה. גם בתיאור פגישתה עם הזקנה המרשעת מודיע לנו המספר כי היא ניחנה בטוב לב וניאותה לקבל את מתנותיה כדי לא להכלימה. בפגישתה עם בן המלך בחנות התכשיטים היא שבה ומקסימה אותו בחן שיחה ובנועם הליכותיה, אף שהיא משחקת את תפקיד הגבר. דומה שאופייה הטוב אינו מאפשר לה לשחק את המשחק עד תום. באפיזודה המתרחשת בגן ליד בריכת מי הוורדים היא משכרת את לב בעלה ומקחה את חושיו כאמצעות הריח העולה מן הבריכה. דומה שהיא גומלת לו כאן על מבחן הוורדים שהוא ערך לה. ואז מגיע רגע האמת. ברגע הנכון היא מנצלת את חולשתו – נכונותו להשפיל עצמו בפניה רק על מנת שתאפשר לו לקטוף את הפרח – כדי להטיח בפניו את האמת ולערוך את ההשוואה המתבקשת בין התנהגותו להתנהגותה.

נראה שגילוי סוד מותו של המאהב הוא עבודה בבחינת אקט תרפויטי המאפשר לה להיפטר מרגשי האשם שלה, אף שהדבר נעשה בצורה לא מודעת. מכל מקום, התרגשותה ברגע זה היא

26 ערוך לו מטת ורדים, שישכב כמו גבר; אם יקמלו הוורדים – אשה היא, לא גבר. כאשר שמעה זאת העלמה, כל הלילה לא ישנה; נטלה בפיה את המזלף... ואת הוורדים רעננה; כאשר בא הבוקר, ורדים רעננים מצא. "רואה אתה, בני יקירי, גבר הוא ולא אשה..."

כה עזה עד שהיא מאבדת את הכרתה ומתעלפת לרגליו. בן המלך משיב את רוחה (אולי הוא מזה על פניה מי ורדים כדי להחיותה, כשם שהיא הזתה מים על עלי הוורדים כדי שלא יקמלו, אף שהדבר לא נאמר במפורש בטקסט). להתעלפותה של הנערה יש גם משמעות נוספת: הניסיון לשחק את תפקיד הגבר דורש ממנה משמעת עצמית ואימוץ כל כוחותיה. דומה שרגע זה הוא נקודת שבירה עבורה: היא הקריבה כה הרבה כדי לשמור על כבודה ועל נאמנותה, בעוד שבעלה מוכן להתבזות בגלל פרח. סערת הרגשות התוקפת אותה למשמע דבריו גורמת לה לאבד את הכרתה.

אבל אולי מדובר בתחבולה? אולי היא כה חוששת מרגע הגילוי עד שהיא משתמשת באמצעי האחרון העומד לרשותה כדי לעורר את אהדתו ואת חמלתו ומביימת התעלפות? שוב מדובר בהתנהגות המיוחסת תדיר לנשים. ניתן כמובן לפרש אקט זה בשתי הדרכים שהצעתי, אך אני נוטה לחשוב שאין מדובר כאן במעשה עורמה, אלא בהתרגשותה העזה.

אי אפשר להתעלם גם מן הסימבוליקה של הגן, הברכה ופרחי הציפורן. מאז ומתמיד סימלו גן וברכה את הגוף הנשי. האיסור על קטיפת הפרח מסמל את איסור הפגיעה בתומתה של האשה: מותר להסתכל, אך אסור לגעת וכל שכן לקטוף. וכמובן קיימת הסימבוליקה הארוטית הברורה של המנהרה ושל החדירה והנסיגה ממנה.

וידויה של האשה גורר אחריו את וידויו של בעלה. במסגרת ההתפייסות ההדרית הוא מגלה לה את סודו – סוד הטבעת שהעניק לו לאורך כל הדרך יתרון עליה, סוד שלא חלק אפילו עם אמו. הסכמתו של בן המלך לאפשר לה להשליך את הטבעת לים משלים את ניצחונה: במסגרת מגבלותיה כאשה היא הגיעה לנקודה של שוויון רוחני בינו לביתה. היא עדיין האשה המצייתת והוא עדין הגבר השולט, אך משהו בכל זאת השתנה.

עניין זה של וידוי הדדי קיבל ביטוי מקסים בספרו של המשורר הפרסי נזאמי, בספרו "שבע הנסיכות".

וכך נאמר בסיפור המשובץ בתוך סיפורה של הנסיכה השנייה:

פעם אחת, עת כוכב נוגה, גבוה בשמיים הבטיח אושר לכל האוהבים, ישב המלך שלמה עם אשתו בַּלְקִיס, מלכת שבא, בדיוק כפי שאנו יושבים כאן. היה להם רק ילד אחד, ילד קטן שזרעותיו ורגליו היו משותקות.

"אמור לי, שליח האל", אמרה בלקיס לשלמה, "אנו חזקים ובריאים. מדוע בננו לא בריא כמותנו? האם אין מזור לסבלו? הבה ונסה למצוא לו רפואה. בפעם הבאה כשהמלאך גבריאל יבוא אליך בשליחות, בקש ממנו לקרוא ולספר לך כל מה שרשום על אודות סוד זה בלוחות השמימיים של הגורל. יתכן ויש סיכוי להחלמתו של הילד – מי יודע?"

המלך שלמה נענה לה וימים אחדים אחר כך, כאשר הופיע המלאך, הציג בפניו את משאלתו. גבריאל הלך לדרכו, אך עד מהרה שב עם ברכות למלך. ברכות ממי? מה דעתך? מבורא כפת התכלת של הרקיע בכבודו ובעצמו! וכך אמר לו: "דע לך! שני דברים נחוצים על מנת שילדך יחזור לאיתנו, ושניהם יקרים ונדירים בעולם הזה. הבעל חייב לספר את האמת לרעייתו והרעייה לבעלה".

כאשר שמעה זאת בלקיס, היא הייתה מאושרת מאוד ופנתה אל בעלה: "חקור ושאל אותי, כדי שאשיב לך כרצון האל".

שלמה חשב רגע ואז השיב: "יפייך הוא מטרה לכל עין, אך את עצמך, כלום חשת אי פעם תשוקה למישהו אחר זולתי?"

"תרחק ממך כל עין רעה!" השיבה בלקיס, "עבורי אתה קורן יותר מן השמש ועליון על פני כל אדם וכל דבר – לא רק בזכות יופייך הרענן, טוב לכך ועדינותך. אתה מציע לאורחך גן עדן עלי אדמות, ואתה עצמך הוא השומר של גן העדן הזה. כל אשר קיים כאן למטה, נראה או נסתר, שייך לך, כיון שיעוד כוחך כנביא הוא לשמור את העולם הזה ולהגן עליו, ועם זאת, אני, על אף יופייך הרענן, על אף מלכותך וחסדך, אירע לי שבהתבונני בצעיר זה או אחר לא נותרתי חופשייה מתשוקה..."

אך הניחה בלקיס ליודיו זה לצאת מדל שפתייה, והנה, הפלא ופלא, הרים הילד שלצדה את ידיו הקטנות חסרות הישע, שלח אותן לקראתה וקרא: "הביטי, אמא, הביטי! הן זוות!" מאושרת עד עומק לבה, פנתה בלקיס לשלמה ואמרה: "אישי ואדוני הטוב והחכם, שליט השדים והפיות: עכשיו, למען ילדנו, חייב אתה לענות על שאלתי, אם אין הדבר רע בעיניך, כדי שרגליו ירפאו באמצעות תשובתך לי, בדיוק כשם שזרועותיו נרפאו הודות לתשובתך לך. יש ברשותך יותר אוצרות בעולם הזה משיש לכל אדם אחר. אמור לי אם על אף כל עושרך חמדת אי פעם את מה שבבעלותו של שכנך?"

אשר על כן השיב על כך הנביא המלכותי: "את צודקת. איש לא החזיק ברשותו כמוני כל כך הרבה עוצמה וכל כך הרבה אוצרות בין השמיים לארץ. ועם זאת עלי להתוודות שאני משתוקק תמיד ליותר מכך ותכופות אני מתבונן בסתר בידיהם של אלה הבאים לחלוק לי כבוד, תוהה לעצמי כמה מתנות הם מביאים..."

המלים אך זה נאמרו, עת נהר של חיים זרם לרגליו של הקטן והוא החל לבעוט ולזחול. הודות לחסד האל נרפא הילד כיוון שהוריו לא הסתירו איש מרעותו את האמת על אודות עצמם...²⁷

דב נוי, במאמרו "העיונות המשפחתי במעשיות-עם של עדות ישראל",²⁸ מציין בצדק כי סוגת המעשייה, בהיותה 'משיחה לפי תומה', מלמדת אותנו על היחס האמיתי של החברה אל מוסד המשפחה על כל גילוי וביטוייו. "בהיותה מושתתת על יסודות על-טבעיים", אומר נוי, "היא מנותקת מעולם המציאות היומיומית. מכיוון שהמספר את המעשייה וקהל מאזיניו אינם רואים את עצמם קשורים לעלילה, הרי הם חופשיים יותר וטבעיים יותר בקבעם את התייחסויותיהם אליה". ואכן, מהמעשייה שלפנינו אנו יכולים ללמוד דברים רבים על המציאות המורכבת של יחסי גברים נשים בחברה היהודית-ספרדית של תחילת המאה העשרים.

27 ראו: Nizami Ganjavi, *The story of the seven princesses*, London 1976. התרגום שלי.

28 דב נוי, "העיונות המשפחתי במעשיות-עם של עדות ישראל", מחקרי המרכז לחקר הפולקלור, א (תש"ל), עמ' רא.

תמר אלכסנדר, בספרה "מעשה אהוב וחצי: הסיפור העממי של יהודי ספרד", מנתחת מעשיות נשיות אחדות של יהודי ספרד. לדעתה של אלכסנדר "קיומם של סיפורים על נשים בחברה של נשים מוכיח, שקהל הנשים, כמו קהל הגברים, זקוק לאמנות המשקפת נקודת מבט תוך-קבוצתית ומאששת אותה".²⁹ אלכסנדר מנתחת בצורה מפורטת את המעשייה 'טרזין יפה התואר' שנרשמה, כמו הסיפור שלנו, בידי משה אטיאס ביוון,³⁰ ומראה, באמצעות יישום התבנית של מעשיית הגיבור על פי הדגם של פרופ, את היפוך התפקידים במעשייה נשית.³¹ דומה שניתוח דומה ניתן לבצע גם בסיפורנו ולהראות באמצעותו את היפוך התפקידים בעלילה.

החוקרת הסרבית, קרינקה וידקוביץ' פטרוב, אומרת על הסיפור את הדברים הבאים:

מה שמעניין ביותר מנקודת מבטי שלי הוא התפקיד שממלאים מוטיבים שונים בשילוב הספציפי הזה, ואשר באים לידי ביטוי במעמד של גיבורי העלילה. בעוד שבחלק הראשון הגיבור הראשי, בן המלך, הוא דמות גברית, בחלק השני מוסט הדגש אל הדמות הנשית. נראה כי מספר הסיפורים ביקש לספר לנו סיפור התבגרות המתייחס לשני המינים, וכי הוא בנה אולי שילוב ספציפי זה של מוטיבים מתוך כוונה זו. אך בהשוותו בין שני מינים, נותן מספר הסיפורים, אולי שלא בכוונה, עדיפות לאשה. כיצד? ובכן, בן המלך מסתמך על חפץ קסמים (הטבעת) שרכש כגבר (בחברה פטריארכאלית) ועל היותו אדם בעל מעמד חברתי גבוה (נסיך), וזאת בניגוד לאשה שיכולה לסמוך רק על האינטליגנציה, הערמה והיושרה שלה וכן הלאה, ואשר כאשה, נמצאת במצב קשה הרבה יותר, מה גם שהיא באה ממעמד חברתי נמוך. לדעתי מדובר בסיפור נשי, המכבד נשים יותר מאשר גברים...³²

הסימטריה והניגודיות בין תפקודי הגיבורים במעשייה זו מעוצבים על ידי המספר באמצעות מה שניתן לכנות "לשון המראות". סיטואציות רבות הן בבואות המשקפות זו את זו ומשתקפות זו בזו. אציין כאן בקצרה כמה מהן: החלון שממנו משקיף בן המלך, לעומת החלון ממנו משקיפה רעייתו. מחשבותיה של הגיבורה המשקיפה מן החלון, לעומת המחשבות החולפות בראשו של הנסיך הזור בעת שהוא צופה בה בשבתה ליד החלון. ראייתה ארוכת הטווח של הגיבורה, לעומת פזיזותו של בן המלך. עורמתה של הגיבורה, לעומת עורמתה של הזקנה המרשעת. השימוש שעושה הזקנה בבושם ובסבונים ריחניים כדי לפתות את הגיבורה, לעומת השימוש שעושה הגיבורה בפרחים ריחניים על מנת לשכר את לב בעלה. השימוש הכפול שעושה הגיבורה במנהרה, פעם כדי להביא למותו של הנסיך הזור ופעם כדי להקשיב לתוכניות שרוקם בעלה עם אמו, ולבסוף ההשוואה שעורכת הגיבורה בינה לבין בעלה בסיום הסיפור,

29 תמר אלכסנדר-פריזר, מעשה אהוב וחצי: הסיפור העממי של יהודי ספרד, ירושלים-באר-שבע תש"ס, עמ' 312.

30 אטיאס, נוצת הזהב (הערה 1), עמ' 87-95.

31 אלכסנדר-פריזר, מעשה אהוב וחצי (הערה 29).

32 קרינקה וידקוביץ' פטרוב – התכתבות אישית. ראו גם הערה 25 לעיל.

וכמובן סדרת המבחנים שעורך בן המלך כדי לגלות אם מדובר בגבר או באשה, מבחנים שמשקפים את הניגודיות שבין גברים ונשים. במהלך העלילה מודגמים כלים רבים המאפשרים לאשה למצוא את מקומה בעולם גברי: עורמה, ניצול חולשותיו של הגבר, שימוש בקסם הגופני והארוטי שלה, והסיוע שמעניקה לאשה אחוות הנשים. על שני הגיבורים עוברים תהליכי התבגרות והתפתחות המעצבים את מערכת היחסים ביניהם. השלכתה של הטבעת לים בסיום הסיפור משלימה את הסימטריה בין שני הגיבורים ומציבה אותם במעמד נפשי שווה, גם אם לא בעמדה חברתית זהה, ובכך מביאה את העלילה לנקודת סיום הרמונית.

נספח 1: הסיפור מתוך ספרו של אטיאש "נוצת הזהב של ציפור הפלא", עמ' 43–53

בן המלך וטבעת הפלא

היה היה מלך ולו בן יחיד שכל מעיינותיו בו. מחשש שמא יבולע לבנו, לא סרה עין המלך מעליו כל הימים. ימי ילדותו עברו עליו במחיצת אביו ואמו בלבד.

חלפו ימים, עברו שנים. הנער גדל, ובלבו גדלה סקרנותו לדעת מה נמצא מחוץ לארמון. באחד הימים נשקף הנער בחלון, וקולות רעש והמולה עלו באוזניו. ירד ויצא אל הרחוב, הלך לעבר המקום שמשם הגיעו הקולות ומצא שני אנשים רבים ביניהם. כאשר שאלם לסיבת מריבתם, ענה אחד מהם: "מצאתי טבעת, וזה מתנכל לגזול אותה ממני!" "אני מצאתיה!" קרא השני בקול, "וזה גוזלה ממני".

"מה ערכה של טבעת זו?" שאל בן-המלך.

"ערכה רב מאוד". ענו השנים, "כי כוח פלא טמון בה. אך תונח על לבו של אדם ישן, ידבר ויגלה צפונותיו".

"אכן, טבעת מופלאה היא זאת", אמר הנסיך, "והיא ראויה לי כבן-המלך. ואתם לא תוסיפו לריב עליה". ובדברו הראה להם את טבעת המלך שבידו.

כשראו זאת שני היריבים, נפלו עליהם אימה ופחד. הם מסרו מיד את הטבעת לנסיך, והלכו לדרכם. גם בן-המלך חזר לארמון.

מאז נהג הנסיך לשוטט ברחובות העיר ולהכיר את עם הארץ. התרועע עם שרים ושופטים, מושלים ומפקדי צבא ולמד את דרכי הנהגת המדינה. עם חלוף השנים היה לעלם חסון ויפה-תואר. המלך והמלכה חפצו לשמוח בבנם והשיאו לו אשה, את אחת מבנות היחס. החתונה נערכה ברוב פאר והדר ואחרי סעודת-לילה שמנה ומפוארת נתפזרו הקרואים ובן-המלך ואשתו נכנסו לחדרם.

אמר בן-המלך לאשתו: "עלי על מיטתך ונוחי, ואני אקרא כמה מכתבים שקיבלתי ואעשה מייד כמוך".

הכלה הייתה עייפה כל כך שאך שכבה, נפלה עליה תרדמה כבדה. ניגש בן-המלך והניח את טבעת הפלא על לבה. מיד פתחה הכלה את פיה ואמרה: "אם אינו רוצה בי, אל ירצה. לא איכפת לי, כי רבים ויפים ממנו ידידי בקרב בני ההרים".

שמע בן-המלך את הדברים ושמרם בלבו. למחרת היום שילח את אשתו לבית אביה, ולאמו אמר: "לא בשבילי".

כל דברי אמו להניעו ממעשה זה העושה חרפה על בית המלך לא הועילו. הוא כל הזמן בשלו: "אשה זו אינה טובה בשבילי".

המלכה לא מצאה מנוח לנפשה וכעבור זמן מה השיאה לבנה אשה אחרת. גם הפעם גילה בן-המלך בעזרת טבעת הפלא את צפונות לבה של כלתו, ואלה לא נעמו לו. למחרת היום גירש גם אותה. כאשר חזר המקרה גם בפעם השלישית, נואשה האם וחדלה לחפש אשה לבנה, כי בושה לבקש כלה נוספת.

באחד הימים נתקל בן־המלך בדרכו בנערה יפיפייה, לבושה בפשטות, אך נקייה מאוד. היה ברור לו כי מדלת העם היא, אך לבו נמשך אחריה כבחבלי קסם. עקב אחריה עד שהגיעה לביתה. אז חזר אל אמו המלכה ואמר לה: "אמא, מצאתי לי נערה כלבבי, ונפשי יוצאת אליה. סורי לביתה ובקשי אותה לאשה בשבילי".

"כיצד?" אמרה לו אמו, "התכירנה? התדע בת מי היא?"

"אינני יודע מי אביה וראייתה זו הפעם הראשונה. ודאי, שבת עניים היא, אך אהבתי. זו תהיה לי לאשה ולא אחרת".

"לא יתכן!" אמרה אמו, "השאנו לך עלמות מבנות היחס ולמחרת החתונה גירשת אותן. ועתה מבקש אתה לקחת נערה פשוטה וענייה לאשה? אין זה לכבודנו".
 "דעי לך, אמי, כי אם לא אשיג נערה זו, אגווע מיסורי כמיהה אליה".

ראתה האם, כי רב סבל בנה, לבשה בגדיה ובלוויית שתיים מגבירותיה הלכה לבית הנערה. מצאתה לברה, בחדר צר ודל, אך נקי ומסודר. הבינה הנערה, כי נשים כבודות באו אליה והייתה נכלמת, כי לא היו לה כסאות להושיבן. בינתיים חזרה אמה הכובסת מיום עבודתה. יצאה הבת לקראתה ואמרה לה: "נשים כבודות בבית. החליפי נא את בגדיך בטרם תיכנס".
 מיהרה האם, לבשה את בגדיה הטובים ונכנסה. אחרי הברכות, כרגיל, אמרה המלכה: "באתי לבקש את בתך, לאשה לבני, ואשמח אם תתני את הסכמתך לכך".
 "על ראשי", אמרה אם הנערה, "בכל לבי ומאודי. היא תהיה מוכנה לשרת, אפילו כשפחה, במטבח ביתך".

המלכה חזרה לארמון ובישרה לבנה, כי הנערה תהיה לו לאשה. חיש מהר נערכה החתונה והנערה הענייה הייתה לאשת בן־המלך. כמנהגו בעבר הציע בן־המלך לנערה לעלות על מיטתה, אגב הבטחה כי עוד מעט יעשה גם הוא כמותה. מרוב עייפות נרדמה הנערה ובן־המלך הניח את טבעת הפלא על לבה.

הנערה פתחה את פיה ואמרה: "אין לו עדיין רצון לישון. יהיה בריא ולא ידע רעה. די לי שאני שוכבת על כרי פוך בבית בן־המלך ואני מאושרת".

בן־המלך שמח לדברי הנערה. למחרת היום ציפתה לו אמו בחדרה, שמא יהיה גורלה של הנערה כגורל כלותיה הקודמות. הבן יצא אליה שמח וטוב לב ואמר לה: "זו תהיה אשתי ולא אוהב אחרת".

בן־המלך חזר על ניסיון הטבעת שלושה לילות רצופים ותמיד שמע את אותם הדברים עצמם יוצאים מפי אשתו. מאז היו להם חיים טובים, רבי אושר ושמחה.

אבל ימי האושר הועכו פתאום. באחד הערבים חזר בן־המלך הביתה, ורוחו נכאה מאוד. לא רצה לאכול, לא רצה לשנות. אשתו ביקשתהו להודיע לה פשר עצבותו. הוא סירב תחילה, אך אחרי שהרבתה להפציר בו, סיפר לה: "בא אויב בשערי המדינה ועלי לצאת מחר לחזית. צר לי מאוד על פירדתי ממך".

בדברי ניחומים חיזקה האשה את רוח בעלה ואמרה לו: "אלוהים גדול. תנצח בקרב ותשוב מהר אלי".

למחרת היום נפרד בן-המלך בצער מאשתו ומאנשי הארמון ונסע. אשתו שקעה בעצבות, ישבה בחלון הארמון הנשקף אל הים ונשאה עיניה לגליו. עיניה נעצמו והיא נרדמה. באותו בוקר עצמו קרבה אוניה אל החוף וממנה ירד נסיך זר שבא לבקר במדינה. אך דרכה רגלו על אדמת החוף, נשא את עיניו וראה את הנסיכה הישנה. מיד הלך לבו שבי אחריה. עצבות כיסתה את פניו, כי ידע שאיננה בהישג ידו. היה מהלך בצעדים מרושלים ונפשו מרה עליו. במקרה עברה על ידו אחת מאלו "הזקנות המרושעות", ראתה אותו ושאלתהו: "למה פניך רעים כל כך, העלם?"

"אין זה ענייני". ענה לה. וכדי להיפטר ממנה הושיט לה נדבת כסף. "לא נדבה אני מבקשת, אלא לעזור לך. מה מעיק על לבי? דבר אלי!" היא הפצירה בו כל כך עד שסיפר לה על הדמות היפה בחלון הארמון שלקחה את לבו שבי... "זה הכל?" תמחה הזקנה, "אל דאגה! הבה לי שנים-שלושה זהובים, ומשאלתך תתמלא". הזקנה קיבלה את המעות שביקשה, קנתה בקבוקי בושם וסבונים ריחניים, סרה לארמון ורפקה על דלתה של הנסיכה. לשאלת השומרים ענתה: "דורתה של הנסיכה אני". השומרים הכניסוה אליה. הנסיכה הביטה עליה בהשתוממות ואמרה: "אין לי שום דודה". "דורתך אני", אמרה הזקנה, "לא היינו מתרועעים, כי היינו עניים. עתה באתי לראותך והבאתי לך מתנה".

"אין לי צורך באלה". אמרה הנסיכה, "יש לי הרבה". אך הזקנה הפצירה בה לקבל את המתנה מידה. בהיותה טובת לב וכאין ברצונה להעליב איש, קיבלה את המתנה. הזקנה אמרה לה שלום והלכה. למחרת היום באה שוב לבקרה וכך עשתה ימים אחדים.

ביום החמישי גלגלה עמה שיחה ואמרה לה: "נסיך יפה תואר מבקר בעיר. הוא ראה אותך בחלון ואש אהבה אליך בוערת בלבו. הוא עולה ביופיו ובעושרו על בעלך, והוא מוכן למלא את משאלות לבי, אם רק תעזבי את בעלך ותינשאי לו. ולמה לא תעשי זאת? בעלך נמצא בשדה הקרב, ומי יודע אם ישוב חי משם. למה יאבדו חייך בבדידות?" הנסיכה הבינה, כי אחת "הזקנות המרושעות" לפנייה.

הערימה עליה ואמרה: "אם נכונים דבריך, הגידי לו שיבנה סמוך לארמוני, פלטין יפה וגדול משלי, יקיפנו גן גדול ובאמצעיתו יבנה בריכה שבה מי ורדים. מסביב לבריכה אני רוצה שורת עציצים עם קרפולי (ציפורני) זהב. ארון מדומה יוצמד לכותל המשותף וממנו שבעים מדרגות לשם ירידה לחדרו. אם ימלא משאלותי אלו, אהיה לו לאשה".

"שלום עליך, יפתי". אמרה הזקנה, והלכה לשולחה כדי למסור לו את המשאלות. מיד שכר הנסיך קבלנים ופועלים והתחיל בעבודה. וכדברי הפתגם "בבית מלא ממהר התבשיל להתבשל". לא ארכו הימים והארמון הנפלא עמד על תלו. סביבו גן פורח, ובו בריכה מפיצה ריחות-ורדים מחיי נפשות. הכל כמשאלתה של הנסיכה.

בעוד הנסיך עוסק בבנין הארמון, התבודדה הנסיכה בחדרה וחשבה על בעלה ועל הטובה הרבה שהעניק לה. געגועים עזים אליו מילאו את לבה. כשזכרה את "הזקנה המרושעת", חלף חיוך בין שפתותיה ואמרה: "נראה איך ייפול דבר".

בהיותה שקועה בהרהוריה הופיעה הזקנה והודיעה לה: "משאלותיך נתמלאו, ועתה עליך לקיים את הבטחתך".

"בוודאי", ענתה הנסיכה, "עוד הלילה ארד במדרגות לחדרו".

הזקנה אצה רצה מרוצה ושמחה אל הנסיך, ובישרה לו: "עוד הלילה תרד הנסיכה אליך". בלילה נעלה הנסיכה קבקבים כבדים, פתחה את דלת הארון המדומה, ירדה מדרגה אחת, אך באותו רגע נשמע קולה האומר: "הנני גברתי, מה בקשתך? הריני באה מיד". היא עלתה שוב מדרגה ונעלמה בחדרה.

הנסיך ששמע את הצעדים והקריאה חשב להתפוצץ, אך נאזר בסבלנות וציפה ללילה השני ואוזנו נטויה לכל רחש. והנה הוא שומע צעדיה. והיא יורדת מדרגה אחת ועוד מדרגה, ושוב נשמע קולה: "הנני, גברתי. אני באה מיד". עלתה שתי מדרגות ודממה נשתררה סביב. הנסיך המסכן צנח כולו רועד על הספה, אחוז ייסורי-לב.

אל נאריך יותר ואל נרבה דברים. לילה לילה הייתה הנסיכה יורדת ומוסיפה מדרגה ואחר כך נשמעה קריאה והיא חזרה בה. והנסיך האומלל נהרס והולך מכליון-לב. הנה בא הלילה בו ירדה שבעים מדרגות. הנסיך שומע: "תך! תך!" ולבו דופק כפעמון. עוד רגע, והיא תיכנס. אולם אך דרכה רגלה במדרגה האחרונה, קראה שוב ואמרה: "כן, גברתי. הנני פה. אני אצה ובאה אליך". ובקבוקיה עלתה במדרגות: "תך, תך, תך, תך", והנסיך המסכן נשבר לבו בקרבו. הוא צנח ארצה כשור שחוט, ללא רוח חיים.

הנסיכה תיארה לעצמה, כי נשבר לבו של העלם. היא ירדה לחדרו, עטפה את גווייתו והטמינה אותו באחד הארונות.

לא ארכו הימים והגיעה הבשורה: בן-המלך ניצח במלחמה והוא בדרכו הביתה. בהיכנסו לעיר ערכו לו קבלת-פנים מפוארת. אורה וגילה בכל העיר ושבועתיים גדולה השמחה בארמון המלכות. עייפים ויגעים עלו אותו לילה בן-המלך ואשתו על מיטותיהם. בן-המלך חיכה עד שאשתו נרדמה, שם את טבעת הפלא על חזה, וזו פתחה פיה ואמרה: "חבל עליו. איבד את חייו ואת ממונו, וכלום לא הועיל לו".

בן-המלך קפץ ממיטתו. אם כן, אמר בלבו, היא בגדה בי. שוב הניח את הטבעת ושמע שנית את אותם הדברים עצמם. בקוצר רוח חיכה לאור היום ומבלי לומר לה דבר, הוציאה אל מחוץ לארמון ושילחה לנפשעה.

כשמוע אמו את דבר המעשה, התרעמה קשות עליו: "איך עשית מעשה כזה? לאן תפנה אומללה זאת והיא בודדה בעולמה? מה חטאה ופשעה? הן טובה ונאמנה הייתה לך כל הימים, ואיך התאכזרת עמה?"

בן-המלך לא השיב לדבריה. הוא יצא מלפניה ושקע בענייניו. הנסיכה, שנשאה עמה את מפתחות הפלטין פנתה לשם, נכנסה פנימה, לבשה בגדי גבר נאים ויצאה לרחובות העיר. כדי לא להתבטל, פתחה בחזית הפלטין חנות תכשיטים יקרי ערך, ובה פנינים, מרגליות ואבני חן לרוב.

באחד הימים יצא בן־המלך לטייל, ראה את הפלטין וחנות התכשיטים בו, והשתומם מאוד. הוא פנה לאמו ושאל לפשר הדבר, והיא סיפרה לו: "בימי היעדרך בא לעיר נסיך, בנה לעצמו פלטין והתיישב בו".

בן־המלך סר באחד הימים לחנות והתוודע לנסיך, שאלו על ארצו ובית אביו ועל מסחר התכשיטים. הנסיך האורח ענה על שאלותיו והוסיף: "לא לשם רווחים פתחתי את החנות, אלא כדי להתעסק במשהו".

חזר בן־המלך אל אמו ואמר לה: "התוודעתי לשכננו הנסיך האורח. פניו יפים כל כך, תלבושתו הדורה כל כך ושיחו מלא חן כל כך, שחוששני כי איננו גבר, אלא אשה מחופשת". "לא יקשה לברר זאת". אמרה לו אמו, "הזמן אותו לארוחה וכבדהו לפרוס לחם. אם יניח את כיכר הלחם על חזהו ויפרסו, הרי זו אשה, כי כך מידתה. אך אם יפרסהו חופשי, הרי זה גבר. ועוד – בימים אלה יורד גשם והבויך רב ברחובות. בבואו לביתנו, התבונן בו. אם ידרוך ברגליו המרופשות על השטיחים, הרי זה גבר; אך אם יזהר, הרי זו אשה".

הנסיכה שהטתה תמיד את אוזנה לארון המדומה, כדי לשמוע את המדובר, שמעה את דברי האם המלכה ושמרתם בלבה.

למחרת היום ביקר בן־המלך בחנות הנסיך והזמינו לארוחת צהרים בביתו. הנסיך קיבל את ההזמנה ברצון ובשעה הקבועה בא לארוחה. הוא צעד בנעליו המרופשות על השטיחים היקרים וכיסם בכתמי בוץ. כאשר הסבו לשולחן כיבדהו לפרוס את כיכר הלחם, והוא אחז בסכין ובזריזות רבה הפך את הכיכר לפרוסות יפות. לא נשאר ספק בלב המלכה, כי אכן, גבר הוא ולא אשה.

חזר הנסיך אל ביתו, הטה אוזנו לעבר הארון המדומה ושמע את שיחת המלכה עם בנה. הבן התעקש ואמר: "בכל זאת לבי אומר לי שזוהי אשה ולא גבר".

"עשה עוד ניסיון". אמרה לו אמו, "סור לפתע לביתו והתבונן בחדרו, אם נמצאים שם בגדי נערה או אשה. אם תראה בגדי גבר בלבד ותמצאם מפוזרים בכל עבר ופינה, מעיל כאן ומכנסים שם, הרי כך דרכו של גבר. עוד תבקש ממנו, כי ילווה אותך לשוק המסחר, כי ברצונך לקנות לך בגד. תעבור דרך בתי המסחר לבגדי נשים. אם תראה, כי השמלות מושכות את עיניו, סימן שהוא אשה, ואם יחוש להסתלק משם, סימן שהוא גבר. לבסוף תזמין אותו להתארח לילה אצלנו. על המיטה נפרוש שכבת עלי ורדים ונכסם בסדין. בבוקר נראה: אם יבלו העלים, סימן שהוא אשה; אם לאו, ודאי שהוא גבר".

למחרת היום הופיע בן־המלך פתאום בבית הנסיך האורח, שקיבלו בסבר פנים יפות ואמר לו: "אכן, כיוונת לרצוני, כי חשבתי להזמיןך אלי".

בן־המלך סקר את החדר ומצא בו בגדי גבר בלבד מפוזרים לכל עבר. אחרי הביקור הזמין את הנסיך האורח להילוות אליו למרכז המסחרי, לקנות בגד לעצמו, והעבירו דרך בתי המסחר לבגדי נשים. הנסיך החיש צעדיו ולא העיף כלל עין לעברם. בגמר הקניה הוזמן הנסיך להתארח בארמון המלך וקיבל בשמחה את ההזמנה. אחרי הארוחה וגמר השיחה על דא ועל הא, נכנס הנסיך לחדרו, ולפני עלותו על מיטתו, נעל את הדלת מבפנים. הוא קימט את

הסדין, אך שכב כל הלילה על הרצפה וכפעם בפעם ריסס מים על הוורדים, מתוך בקבוקון שהביא עמו.

למחרת היום הודה הנסיך על האירוח ושב לביתו. הוא עמד מעבר לארון ושמע את השיחה בין המלכה ובנה.

הכן סיפר לאמו על ביקורו בבית הנסיך ועל יחסו לשמלות הנשים, והמלכה ציינה כי הוורדים נשמרו רעננים, ומכאן שהוא גבר ולא אשה. "אבל כדי להסיר כל ספק מלבך, בני, הזמן אותו לבית המרחץ ושם תתגלה האמת".

למחרת היום ביקר בן-המלך את הנסיך בחנותו, ותוך כדי שיחה סיפר לו: "בית המרחץ בעירנו מעולה ביותר ואין כמוהו בכל המדינה. הבוקר אני הולך להתרחץ בו, וחשבתי שמא תרצה להילוות אלי ואשבע עונג".

"בכל לבי אני מסכים", ענה הנסיך, "כי מאז בואי לכאן לא רחצתי גופי בבית-מרחץ הגון". יצאו שניהם ופניהם לבית המרחץ. שם נפגשו עם אנשי מעלה, בני וזירים ומושלים, ובהיות בן-המלך משוחח עמהם, מיהר הנסיך לרחוץ ידיו ורגליו, התנגב וישב במקומו. כאשר פנה בן-המלך אליו והציע לו להתפשט, אמר לו: "הרי כבר התרחצתי שעה ששוחחת עם ידידיך. לא אתרחץ שנית".

בן-המלך נעצב אל רוחו, כי לא ראה את הנסיך מתפשט. שב לביתו וסיפר זאת לאמו. "אך לחינם תרמה לעצמך, בני, כי אשה היא ולא גבר. אילו הייתה כזאת, לא הייתה מעזה ללכת עמך לבית המרחץ. הנה אייעצך לעשות את הניסיון האחרון, וחסל. מחר, בבוקר מוקדם, לך לביתו והתבונן לסדרי הבית. אם תמצא תוהו ובוהו וחוסר ניקיון, סימן שזהו גבר, כי לב אשה לניקיון ולסדר". והנסיך שמעבר לארון שומע את דבריה.

עשה הכן כעצת אמו ולמחרת היום הופיע השכם בבוקר בבית הנסיך. הוא מצא שם מהפכה שלמה וחוסר ניקיון מחריד ומגעיל. הנסיך ביקש ממנו סליחה, כי לא הספיק עדיין להכניס קצת סדר בבית והזמין אותו לצאת עמו לגן. מופתע התבונן בן-המלך בכריכת הוורדים. ריחות הפרחים שיכרוהו. פרחי הקרפולים משכו את לבו והוא ניגש לקטוף אחד מהם. אך הנסיך ביקשהו לא לעשות זאת, כי אך לפאר את הגן נועדו הפרחים. בן-המלך היה מלא התפעלות ממראה עיניו, כי גם בארמון אביו לא יימצאו כאלה והתחנן לפניו להרשות לו לקטוף אך קרפול אחד בלבד. אך הנסיך סירב בכל תוקף. חלשה דעתו של בן-המלך ואמר: "אם לא תתן לי קרפול אחת אגווע כאן לעיניך".

אז הוריד הנסיך את כובעו, כשאלומת שערות מכסה את כתפיו, ואמר: "אתה, בן-מלך. השפלת את עצמך כל כך בעד קרפול אחד ואני, בת איש דל ועני, שנסיך יפה-תואר איבד את חייו וממונו בגללי, ואני לא נשאתי אפילו מבט אליו, אתה גירשתיני מביתך ללא רחם. אנה הייתי הולכת לולא בית זה, שהאומלל ההוא הורישו לי?"

לא סיימה האשה את דבריה וצנחה מתעלפת ארצה. בן-המלך הכיר את אשתו, אשר אליה ערגה נפשו במסתרם, השיב את רוחה והובילה לביתו. הוא סיפר לה את סיבת גירושה מביתו ואת דבר טבעת-הפלא.

"אם כך," אמרה הנסיכה, "לא אשוב אליך, אם לא תמסור לי את הטבעת הארורה הזאת ובידי אשליכנה למעמקי הים".
הנסיך מילא את בקשתה. הטבעת שקעה ואבדה וביתם שבו לשרור השלום והשלווה, הנאמנות והאהבה כל הימים.
ישרור שם האושר לרוב, וגם לנו יהיה אך טוב.

נספח 2: הערותיו של רב נוי לסיפור (עמ' 179-180 בספרו של משה אטיאש "נוצת הזהב של ציפור הפלא")

ג. בן-המלך וטבעת הפלא

אסע"י 10089.

אם כי סיפורנו הנובליסטי (א"ת 880-899: "נאמנות ותמימות") קרוב לא"ת 833 ("הנערה המושמעת"³³ על אף היותה חפה מפשע) ולא"ת 712 ("האשה המושמעת")³⁴ ויש בו, כמו בשני הטיפוסים הנ"ל, שילוב של מוטיבים מאגיים וריאליסטיים (D1076, D1310.4.1, D1316.4, D1318, H410, H433.1, H1578.1, J1112, K521.4.1.1, K1810, K1837, K2110.1, L161, S451, T102, T210.1, T211.7), הרי בעיקרו זהו א"ת 884 ("הארוסה הנטושה")³⁵, שבו קיים, כמו בנוסחתנו, מוטיב המבחן לגיבורה המחופשת: "גבר או אשה". הסיפור, הנמצא כבר בין סיפורי הפנטאמרונה (ג' 6) נפוץ, לפי מפתח המוטיבים, בעיקר בארצות הבלקן, והוא נודע במסורת שבע"פ בספרד, איטליה, הבלקנים, יוון, אלבניה וטורקיה. השווה אברהארד-בורטאווע"ד, סעיפים 4-6 (15 נוסחאות), דוקינס-דורדקאנו 314 ואילך. באסע"י שמורות שתי נוסחאות של א"ת 884 ממארוקו ותימן.

- 33 באסע"י שמורות שמונה עשרה נוסחאות של א"ת 883 א ממרוקו (4) (אחת מהן: מרכוס-מבוע ד), אלג'יריה, לוב, תימן (3), כורדיסטן העיראקית, כורדיסטן הפרסית, עירק (3) (אחת מהן: נוי-עירק ו), פרס (2), אפגניסטן (2).
- 34 באסע"י שמורות שש נוסחאות של א"ת 712 ממרוקו, מצרים, תימן (2), עיראק (2).
- 35 בטיפוס הסיפורי א"ת 884 ב* ("נערה מחופשת כגבר מערימה על מלך") מקבילה העלילה לחלקה השני של נוסחתנו. אין בו מוטיבציה להתחפשות והנוסחאות אינן מסתיימות בנישואין.